

Göbekli Tepe'nin Mekân Dönemselleştirmesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Dr. Öğretim Üyesi Çağrı BULHAZ

Atılım Üniversitesi, Güzel Sanatlar Tasarım Ve Mimarlık Fakültesi, İç mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü, bulhaz@gmail.com

Ayşe GÖKMEN

Atılım Üniversitesi, Güzel Sanatlar Tasarım Ve Mimarlık Fakültesi, İç mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi, aysemgokmen@gmail.com

ÖZET

Mekân tarih boyunca düşünürler tarafından, birçok açıdan değerlendirilmiş, açıklamaya ve anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada da, ismi sıkça mekânla anılan Henri Lefebvre'nin, mekâna dair bazı savları çerçevesinde, son yılların en dikkat çeken keşiflerinden olan Şanlıurfa ilinde bulunan ve Neolitik döneme ait bir mekân olarak kabul edilen Göbekli Tepe değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışma konusu olarak Göbekli Tepe ve Henri Lefebvre'nin seçilme nedeni; Lefebvre'nin mekân çalışmalarından yola çıkarak Roland Boer'in 'Marxist Criticism of the Hebrew Bible' kitabında yer alan 'üretim tarzı ve mekân' isimli tabloyu hazırlamasıdır. Tablo, üretim tarzları ve Lefebvre'nin mekânları - mutlak, kutsal, tarihsel, soyut, çelişkili ve diferansiyel- dönemselleştirilerek sıralanmıştır. Çalışmada Göbekli Tepe'nin Boer'in tablosundaki mutlak ve kutsal mekân sıralamasına olan etkisi değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lefebvre, Göbekli Tepe, Mekân Dönemselleştirmesi, Mutlak Mekân, Kutsal Mekân.

Analysing Göbeklitepe within the Framework of Space Periodization

ABSTRACT

Throughout history, space has been evaluated, explained and understood from many perspectives by philosophers. In this study, Göbekli Tepe, which is located in Şanlıurfa province, which is one of the most striking discoveries of recent years and accepted as a place belonging to the Neolithic period, has been tried to be evaluated within the framework of some of the arguments of Henri Lefebvre, whose name is frequently referred to by the place. The reason for choosing Göbekli Tepe and Henri Lefebvre as the subject of the study; based on Lefebvre's spatial studies, Roland Boer prepared the table "production style and space" in the book "Marxist Criticism of the Hebrew Bible". The table has emerged with the order of production styles and Lefebvre's places - absolute, sacred, historical, abstract, contradictory and differential - periodically. In the study, the effect of Göbekli Tepe on the absolute and sacred space order in Boer's table has been evaluated.

Keywords: Lefebvre, Göbekli Tepe, Space Periodization, Absolute Space, Sacred Space.

GİRİŞ

Henri Lefebvre (1901-1991) mekânı öne çıkararak, bu konuda özgün bir yaklaşım sergilemiştir. Bu yaklaşım, tarihsel bütün koşulların mekân üretim biçimine ait olmasıyla ilgilidir (Kurtar, 2013). Bu çerçevede ortaya çıkardığı başlıca eseri 'Mekânın Üretimi'nde, mekânı iki farklı açıdan ele almıştır: mekânsal üçlü ve mekân dönemselleştirmesi. Mekânsal üçlü önemli olmakla beraber özgün değildir; fakat mekân dönemselleştirmesi, bağlamında özgün bir önerme olarak kabul edilmekle birlikte Marksist teoride kabul edilen üretim tarzlarına denk düştüğü için kendine özgü de değildir (Ghulyan, 2017). Lefebvre'nin mekânla ilgili görüşlerine yer verilen çalışmalarda genelde mekânsal üçlünden bahsedilirken, mekân dönemselleştirmesinin geri planda bırakıldığı gözlenmiştir.

Lefebvre'nin mekân dönemselleştirmesiyle ilgili çalışmalarına bariz şekilde değinenlerden birisi de Marksist filozof Roland Boer'dir. Çalışma alanları Marksizm, felsefe ve din olan Boer'in 'Marxist Criticism of the Hebrew Bible' kitabında bulunan 'Henri Lefebvre: The Production of Space in 1 Samuel' isimli bölümde, İncil'de geçen kutsal mekânları Lefebvre'nin mekân anlayışı açısından değerlendirmeye çalışmaktadır. Bu çerçevede de Marksist teorideki üretim tarzlarıyla Lefebvre'nin mekân dönemselleştirmesindeki tarihsel olarak mekânların sıralanışını bağdaştırdığı bir tablo ortaya koymaktadır.

Lefebvre ve Boer'in çalışmalarının ortak çıktısı olarak kabul edilebilecek olan 'üretim tarzı-mekân' tablosundaki veriler değerlendirildiğinde, tablodaki bazı verilerin yerlerinde; son yıllardaki büyük arkeolojik keşiflerden birisi olarak kabul edilen Şanlıurfa'daki Göbekli Tepe'nin etkisiyle bazı değişikliklere gidilebileceğinin farkına varılmıştır.

Günümüzdeki bulgulara göre MÖ 10.000'li yıllara kadar uzanan bir tarihe sahip olan Paleolitik dönemin sonu ile Neolitik dönemin başı arasındaki bir dönemde inşa edildiği ve kullanıldığı bilinen Göbekli Tepe, dönemi gereği düşünülürken henüz yerleşik yaşama geçmemiş insanların inşa edip kullandıkları ve sonrasında toprak altına gömdükleri üst düzey bir yapı olma özelliği taşımaktadır. Göbekli Tepe'nin tam olarak ne amaçla yapıldığı bilinmeksizin hakkında tapınak, ritüel mekanı, kutsal mekan vb. olduğuna dair çok fazla görüş bulunmaktadır. Göbekli Tepe'nin bu özellikleri dâhilinde Boer'in tablosundaki mutlak mekân-kutsal mekân bölümlerinin karşılığı olarak gösterilen üretim tarzları yeniden değerlendirilmiştir.

LEFEBVRE, MEKÂN VE MEKÂN DÖNEMSELLEŞTİRMESİ

Marksist bir filozof olan Lefebvre, 1970'li yıllarda yazdığı 'Mekânın Üretimi' kitabında, hem Marksizm'e mekân boyutu katmıştır hem de mekâna Marksist bir açıdan yaklaşmıştır. Marksist mekân anlayışında, mekânı iktidardan ve üretim modellerinden ayrı düşünmek, onu oluşturan ve biçimlendiren dinamikleri görmemek olarak kabul edilmektedir (Harvey, 2012). Lefebvre'nin Marksizm anlayışı yalnızca ekonomi ve politikayla ilgili değil, insan ve doğa yaşamının tamamını kapsamaktadır (Boer, 2003). Lefebvre'nin mekân, mekânın üretimi ve mekânın yeniden üretimiyle ilgili analizleri geniş bir kapsamda olmasında dolayı tartışmalara önemli bir zemin sunmaktadır.

Günümüzde mekân; bir boşluk, içinde nesnelere olduğu ve olguların gerçekleştiği evrensel bir kap, bir referans çerçevesi, tüm gerçekliği barındıran koordinat sistemi olarak düşünülmektedir. Yani mekâna evrensel bir varoluş yüklenmektedir (Smith, 2017). Elden'in da belirttiği gibi; Batı dünyasında mekanın, zaman altında kalmışlığını yenerek daha belirgin şekilde konuşulabildiği dönemlerde bile mekan sabit ve değişmez bir konteynir şeklinde düşünülmekteydi (2009). Lefebvre ise (2014), mekânın matematik, geometri, felsefe vb. alanlar kapsamında değerlendirilmesini yetersiz bulmaktadır. Mekânın toplumsal açıdan da detaylı şekilde değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir.

Toplumsal bir varlık olan insan tarafından tarihte ve toplumda edinilmiş ve üretilmiş olmayan hiçbir şey bulunmamaktadır. İnsanlar birçok farklı biçim -hukuki, dinsel, politik vb.- üretmektedirler. Bu sebeple üretim de çok sayıda yapıtı ve biçimi içermektedir. Tekrarlanabilir faaliyetlerin sonucunda ise mekânın da tekrarlanabileceğini dolayısıyla mekânın üretilebileceği ifade edilmektedir. Mekân hammadeden ya da doğadan yola çıkılarak üretilen, iktisadi olan, teknik içeren ve bir faaliyetin ürünü kabul edilmiştir. Mekânın bir metre kumaş gibi ya da bir üstyapı gibi üretildiği düşünülemez. Fakat üstyapının koşulu ve sonucudur: iktidar güç bir mekân varsayar ve bunu kendi ihtiyacı çerçevesinde düzenler. Buna toplumsal bir ilişki denilebilir ve üretim faaliyetine bağlı olan toplumsal mekân hem biçimsel hem maddi gerçekliğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra ürün olarak -kullanılan, tüketilen- mekân, aynı zamanda da bir üretim aracıdır: toplumsal ilişkiler hem mekânı şekillendirir, hem de mekân tarafından şekillendirilir. Bu biçimde üretilen bir üretim aracı; üretici güçlerden, teknik ve bilgiden, onu şekillendiren toplumsal işbölümünden, doğadan, devletten ya da üstyapılardan ayrı olarak düşünülemez.

Bu sebeple toplumsal mekân kavramı da genişleyerek gelişir: üretim kavramına dâhil olur ve kavramı işgal eder (Lefebvre, 2014).

Toplumsal mekânı açıklamaya ne doğa ne tarih ne de kültür yeterli olur. Eylem grupları, bilgi, ideoloji ve temsil faktörleri de dâhil edilmelidir. Toplumsal mekân çok çeşitli nesne, ağ, zincir, maddi mübadele ve enformasyon araçları içerdiği için ne içerdiği nesnelere ne de bunların toplamına indirgenemez. Bu nesnelere sadece 'şey' değil, aynı zamanda ilişkidir (Lefebvre, 2014).

Toplumsal mekânın formu –mekân içindeki her şeyin, doğanın, toplumun, ürünlerin- her şeyin buluşmasıdır, bir araya gelmesidir. Toplumsal mekân bir nokta etrafında fiili ya da olası şekilde bir araya gelmeyi içerir. Toplumsal mekân, toplumsal varlığın gerçekleşmesidir. Toplumsal üretim ilişkileri özelinde düşünüldüğünde de mekânsal varlıkları göz önüne alınınca toplumsal varlıklarından, kendilerini bir mekâna yansıtmalarından, mekânı üreterek mekâna dâhil olmalarından söz edilebilir. Yoksa bu ilişkiler ideolojiler içinde söz kalabalığı içinde kalabilir (Lefebvre, 2014).

Lefebvre (2014), mekân üretimi varsa tarihin de olması gerektiğini belirtmektedir. Üretici güçlerin, üretim ilişkilerinin mekânın üretilmesinde söz sahibi olduğunu ve üretim tarzları arasındaki geçişi mekânı tamamen değiştirebilen toplumsal üretim ilişkileri olarak değerlendirmektedir. Her üretim tarzının kendisine uygun bir mekâna sahip olduğunu ve her geçişin yeni bir mekân ürettiği, ardından da mekân düzenlenişini ortaya koyduğu saptamasında bulunmaktadır.

Lefebvre'nin mekânı dönemselleştirmeye ilgili ifadelerinde; mekân tarihi-üretim süreci arasındaki ilişkinin aykırı bir bakış olduğunu anlamaktayız. Lefebvre bu dönemselleştirmeyi mekânda belli bir kodun oluşumu, yerleşmesi, çökmesi ve parçalanması gibi durumlara sınırlı tutmama taraftarıdır. Bu noktada mekânı toplumsal olarak algılamasının –toplumun tarihi, kurumları vb.- mekân dönemselleştirmesi üzerindeki büyük etkisi devreye girmektedir. Her üretim biçiminin bir öncekini tamamen ortadan kaldırmadığı gibi, her mekân tarzı da bir öncekini ortadan kaldırmayıp ondan izler barındırmaktadır (2014).

Shields (1999), Lefebvre'nin mekân dönemselleştirmesini, 'Mekânın Üretimi'nde en az güvenilir ve en büyük ögesi olarak tarif etmektedir. Lefebvre'yi de Marx'ın üretim tarzları tarihini mekânsallık tarihi ile değiştirmesi açısından tartışmalı bir kimlik olarak belirtmektedir. Bunlara rağmen Lefebvre'nin mekân dönemselleştirme önermesi, eleştirel sosyal teoride en temel ve tutarlı olan kabul edilmektedir.

Roland Boer, Marxist Criticism of the Hebrew Bible'da (2003) Lefebvre'nin farklı üretim tarzları için farklı mekân türleri gerekir düşüncesinden yola çıkarak ve oldukça tartışmalı bir mesele olduğunu da ifade ederek; üretim tarzı- mekân dönemselleştirmesi tablosuna yer vermiştir:

Tablo 1. Marksist Teorideki Üretim Tarzları ve Lefebvre'nin Mekân Dönemselleştirmesi, (Boer, 2003).

<i>Üretim Tarzı</i>	<i>Mekân</i>
<i>Avcılık ve toplayıcılık, tarım ve hayvancılık (kabile toplumu, ilkel komünizm)</i>	<i>Mutlak mekân (doğa)</i>
<i>Neolitik tarım (gen ve hiyerarşik akraba toplulukları)</i>	<i>Mutlak mekân</i>
<i>Asya tipi üretim tarzı (oryantal despotizm ve tanrısal krallar)</i>	<i>Kutsal mekân</i>
<i>Antik ve klasik üretim tarzı (polis ve oligarşik kölelik toplumu)</i>	<i>Tarihsel mekân (siyasi devletler, Yunan şehir devletleri, Roma imparatorluğu)</i>
<i>Feodalizm</i>	<i>Kutsal mekân</i>

<i>Erken kapitalizm (klasik ve monopol biçimler)</i>	<i>Soyut mekân (politik- ekonomik mekân)</i>
<i>Geç kapitalizm</i>	<i>Çelişkili mekân (küresel sermayeye karşı yerel anlam)</i>
<i>Komünizm</i>	<i>Diferansiyel mekân (farklılığa ve yaşanan deneyime yeniden değer biçen gelenek)</i>

Çalışmanın bu kısmında, Göbekli Tepe'yi baz alarak Boer'in tablosunda bulunan 'mutlak mekan' ve 'kutsal mekan' bölümleri üzerinde durulmuştur.

MUTLAK MEKÂN – KUTSAL MEKÂN

Boer, mutlak mekânı -fizik ve evrenbilim alanlarında kullanılan Newtoncu mutlak mekân kavramından farklı- doğanın mekânı olarak belirtirken (2003); Lefebvre (2014), tarımcı-pastoral mekânın -köylü, göçebe ya da yarı göçebe çobanların adlandırdığı ve çalıştığı yerler kümesi- parçası olarak ifade etmektedir. El değmemiş birinci doğada köylüler, göçebeler, yarı göçebe çobanlar toplumsal mekânı inşa etmiş ve kapsamını belirlemişlerdir. Bu kapsam yollar, kamp alanları ve sınırlarla belirlenmiştir. Üretim faaliyeti olarak ister avcılık ister tarım olsun, mekân anlayışlarında 'mutlak mekân' hâkimiyeti görülmektedir (Boer, 2003). Süreç içerisinde her ne kadar üretim faaliyetleri mekânı dönüştürmeye, ona farklı nitelik ve karakter yüklemeye çalışsa da bu mekân tasarlanan değil yaşanan mekândır; yani mekân temsilinden ziyade temsil mekânından bahsedilebilir. Yani insan, kendi mekânının henüz doğayla bağlantısını koparıp, hükmedemediği için; onu tasarlanan mekâna dönüştürememiştir ve doğaya olan bağlılıktan dolayı mekân deneyimlenmesi de doğrudandı; doğal mekân hangi özelliklerini sunuyorsa, o algılanmaktaydı (Ghulyan, 2017). Mumford'un belirttiğine göre (2007) ilk insanların yaşam alanı ve ilk mimari kavrayışı olan mağaralar; piramit, ziggurat tarzı yapılar için prototip kabul edilmiştir ve bu da doğadan kopamayan insanın yine doğayı andıran mekan temsillerini ortaya koyması olarak kabul edilmektedir. Lefebvre eğer mutlak mekân tasarlanırsa prestijinin azalıp yok olacağını belirtmektedir (2014).

Mutlak mekân aynı zamanda ölümün de mekânıdır: canlılar üzerinde kurulmuş bir mutlak hâkimiyet mekânıdır. Mezarlar, mezarlık anıtları mutlak mekâna aittirler. Lefebvre'ye göre mutlak mekân, neredeyse tüm toplumlarda tehditler, cezalar, hissedilen duygular, zihne değil bedene hitap eden anlamlarla yüklüdür. Mutlak mekânın Öklidçi mekân gibi olmasa da boyutları vardır ve yönler, mutlak mekânda sembolik değer edinirler. Mutlak mekân etrafındakiler için doğru, -boş ya da dolu fark etmez- aşırı faal, hem toplumsal enerjilerin hem de doğal güçlerin toplandığı ve teşvik gördüğü bir mekândır. Mitsel ve yakın mekân olarak mutlak mekân; zamanları ve döngüleri doğurur (Lefebvre, 2014).

Mutlak mekân kendi içinde ele alındığında aslında hiçbir yerdedir, yoktur, her yeri birleştiren sembolik bir varlığa sahiptir; bu tarafı onu zihinsel mekâna yakınlaştırır. Bu durumdan ruhban sınıfı yararlanır: bu mekânı kutsal ve metafizik olarak bu mekâna bir kutsiyet atfeder. Bu kutsal mekânlar aynı zamanda mutlak mekân olarak da kabul edilmektedir. Mutlak mekânın maddi olarak genişlemesi, özdeşleşme ve taklit etme prosedürleri sayesinde ruhban sınıfının yararınadır. Yani mutlak mekân dini güçler tarafından işgal edilmiştir, kutsal mekâna evrilmiştir (Lefebvre, 2014).

Lefebvre'ye göre (2014) kutsal mekân, şehir devletlerinin kurulmasıyla ortaya çıkmıştır. Kutsal mekan -daha sonrasında Boer'in tablosunda da görüldüğü gibi- Asya tipi üretim tarzına ve feodalizme denk gelmektedir. Kutsal mekân, dinsel olduğu kadar siyasaldır. Kutsal mekân hâkimiyetindeki yönetimlerde saray ve tapınak aynı konumda ya da bağlantılıdır (Boer, 2003). Bu yönetimlerde merkez-periferi, şehir-kasaba ayrımı ortaya çıkmıştır, aynı zamanda toplumsal-doğal ayrımının da başlangıcı kabul edilmektedir.

GÖBEKLİ TEPE

İnsanoğlunun -Homo- yeryüzündeki serüveni yaklaşık 2.5 milyon yıl önce Afrika'da başlamıştır. Çeşitli evrimsel aşamalardan sonra yaklaşık 200 bin yıl önce günümüz insanının -Homo Sapiens- yine Afrika'da ortaya çıkarak tüm dünyaya yayılmıştır. Paleolitik dönemde insan da hayvanların yaptığı gibi, doğadaki hazır yiyeceklerle beslenme ihtiyacını karşılamıştır. Barınma sorununu da mağara ve kaya altı sığınaklarıyla çözüme kavuşturmuştur. Bu süreçte insanlar göçebe bir yaşam tarzı benimsemişler. Fakat 'Bereketli Hilal' denilen bölgede hayvan ve bitki çeşitliliğinin fazla olması sebebiyle Epi-Paleolitik dönemde insanlar yerleşik ya da yarı-yerleşik hayata geçmeye başlamışlar. İnsanlar birkaç bin yıl devam eden yerleşik avcı-toplayıcılık dönemi sonucunda hem bitki ve hayvanları hem de kendisini evcilleştirmiştir. Üretim şekillerindeki değişiklikler din, inanç, hukuk, ideoloji vb. konulara da yansımıştır. MÖ 10.000 ile 6.000 arasındaki döneme Neolitik adı verilmiştir (Bozbay, 2016). Epi-Paleolitik ile Neolitik dönem arasındaki süreç 'Neolitik Devrim' olarak adlandırılmıştır (Childe, 2006). Neolitik devrim ifadesi sonraki çalışmalarda yetersiz bulunmuştur ve 'neolitikleşme' kavramı kullanılmıştır. Braidwood ise 'ilk tarımcı köy toplulukları' ifadesini kullanmıştır (2008). Geçmiş 12.000 yıl öncesine dayanan Göbekli Tepe böyle bir dönüşüm içerisinde inşa edilmiş, kullanılmış ve terk edilmiştir. Göbekli Tepe bölgesi Özdoğan'a göre (2019) yakın çevresindeki diğer bölgelere göre daha değişik bir dinamizme sahiptir ve kent, devlet, imparatorluk sürecinin başı olarak görülmekte, bundan dolayı da uygarlığın oluşumunda ciddi etkileri vardır denilebilir.

Din, inanç gibi faktörler, homo sapiens'i diğer canlılardan ayırt edecek olan soyutlama yeteneğinin açığa çıkmasıdır. Bir konut ve tapınak yapısı olarak -diğer yerlerden farkı: tapınak yapısı sayısının çok olması- Göbekli Tepe'de de; insanın soyutlama yetisinin ortaya çıkışı, bir ruhban sınıfının bu organizasyonu gerçekleştirmesi ve tüm bunların mekana - kutsal mekan- yansması görülmektedir. Ayrıca sonrasında 'tapınak ekonomisi' de görülmektedir. Göbekli Tepe'ye belli sayıdaki elit insanlar girebilmektedir. Elit/ruhban sınıfının sosyal yaşamı, ekonomiyi vb. kontrol altına aldığı sistemin başlangıcıdır (Özdoğan, 2019).

Şekil 1: Göbekli Tepe Kazı Alanı

Göbekli Tepe'deki dinamik sosyal yaşam sayesinde elit bir sınıfın oluşumunu mimarideki yansımalarından anlamaktayız. Göbekli Tepe'de sıradan insanların yeteneklerinin sergilenmesi durumu değil, buradaki eserlerin toplumdaki üst düzey/ruhban sınıfın devreye girerek işin ehli olanlara yaptırılmasıyla karşılaşılmıştır. (Özdoğan, 2019).

Yapılan kazılarda konut ve tapınak kompleksinin oldukça eski bu tarihte gün yüzüne çıkarılmasının yanı sıra; anıtsal inşa ile tapınma amaçlı sosyal örgütlenme ve işbölümü, tarımın ve hayvan evcilleştirmenin doğuşundan önceye çekilmiştir (Özcan, 2014). Clare ve diğerlerinin (2018) belirttiğine göre, Göbekli Tepe'yi özel kılan yalnızca tarihinin eskiye dayanması değil, daha önce büyük yapılar inşa edemeyeceği düşünülen avcı toplayıcı toplulukların böylesi anıtsal yapıları inşa edebilmesidir.

Göbekli Tepe'de bulunan küçük buluntular ve buluntuların üzerindeki semboller aracılığıyla Göbekli Tepe'nin civarındaki diğer yerlerle olan yakın bağlantısı, merkezi toplanma yeri Göbekli Tepe olan bir kült topluluğuna ait olan yerlerin algılanmasına sebep olmuştur (Dietrich ve diğerleri, 2012). Çevresinde bulunan en yakın su kaynakları dikkate alındığında, yaklaşık 200 kilometrelik bir etkileşim alanından söz edilmektedir (Clare ve diğerleri, 2018). Ayrıca Göbekli Tepe hakkında farklı farklı teoriler de üretilmiştir; Tevrat'ta geçen kayıp Aden Bahçesi, gözlem evi, Şaman ritüel merkezi olabileceği gibi. Fakat tapınak, Göbekli Tepe için hem yapısal hem de işlevsel özellikleri açısından en uygun işlevlendirme olmuştur (Göler ve Kurt, 2017).

Göbekli Tepe, Türkiye'nin Güneydoğu bölgesinde bulunan Şanlıurfa ilinin 15 kilometre kuzeydoğusunda bulunan, 15 metre yüksekliğinde ve 9 hektarlık alanda insan eliyle yapılmış bir höyüktür (Notroff ve diğerleri, 2018). Göbekli Tepe'den en az 5000 yıl sonra ortaya çıkan Anadolu ve Mezopotamya uygarlıklarının dinsel inanışları ve tapınak kültü ile Göbekli Tepe arasında dikkate değer bir benzerlik göze çarpmıştır. Bu uygarlıklarda tanrıları temsil eden heykellerin ve bu heykellerin muhafaza edildiği tapınakların öne çıktığı anlaşılmıştır. Göbekli Tepe bulunduğu konuma hâkim ve yüksek bir yerde inşa edilmesi gibi özelliklerini sonraki dönemlerde Mezopotamya, Anadolu ve diğer kadim kültürlerin tapınaklarında da görmek mümkün olmuştur. Çünkü insanlık varoluşundan itibaren gökyüzüne büyük hayranlık ve saygı duymuştur. Dağlar gökyüzüne en yakın mekânlar olması dolayısıyla bazen tanrıların mekânı bazen de bizatihi kutsal mekân olarak kabul edilmiştir (Göler ve Kurt, 2017).

Göbekli Tepe, şimdiye dek keşfedilen en erken tarihli insan yapımı kült mimarinin örneği olmuştur. Son buzul çağının ardından, Çanak Çömleksiz Neolitik olarak adlandırılan dönemde avcı-toplayıcı gruplar tarafından inşa edilen bu anıtsal yapı, günümüzden 10 bin yıl önce bilinçli olarak toprakla doldurularak da kapatılmıştır (Notroff ve diğerleri, 2018). Neolitik Dönem'e ait yerleşmelerin bazılarının kullanıldıktan bir süre sonra içlerinin boşaltılarak temizlendiği, dam örtüleri alınıp duvarları belli bir seviyeye kadar yıkıldıktan sonra toprağa gömülmüştür (Özdoğan ve Özdoğan, 1998) (akt. Bozbay, 2016). Arkeolojide yapı kültü denilen bu uygulamada yapılar kişiselleştirilir ve bir canları/ruhları olduğu kabul edilmiştir. Göbekli Tepe'de de gömme işleminin tek seferde olmadığı düşünülmekte, bu yüzden Göbekli denilen tepe oluşmuştur (Bozbay, 2016). Özdoğan'a göre (2019) Göbekli Tepe'nin gömülmesi, bu kültürün veya bu kültürü yönetenlerin yaptırım gücünü ve inanç sistemlerinin ne kadar kuvvetli olduğunu göstermektedir; böylesi bir yapıyı gömmek oldukça zordur.

1994 yılında Alman arkeolog Klaus Schmidt tarafından keşfedilmiştir. Göbekli Tepe'de 20 yılı aşkın süredir devam eden arazi çalışmaları süresince ortaya çıkarılan malzeme, karakteristik özellikleri bakımından zengin bir natüralist ve sembolik ikonografi sergilemekte ve karmaşık bir sosyal yapı ile böylesine erken bir tarih için beklenmedik bir durum olan son derece karmaşık bir mitolojinin varlığına işaret ediyormuş (Notroff ve diğerleri, 2018).

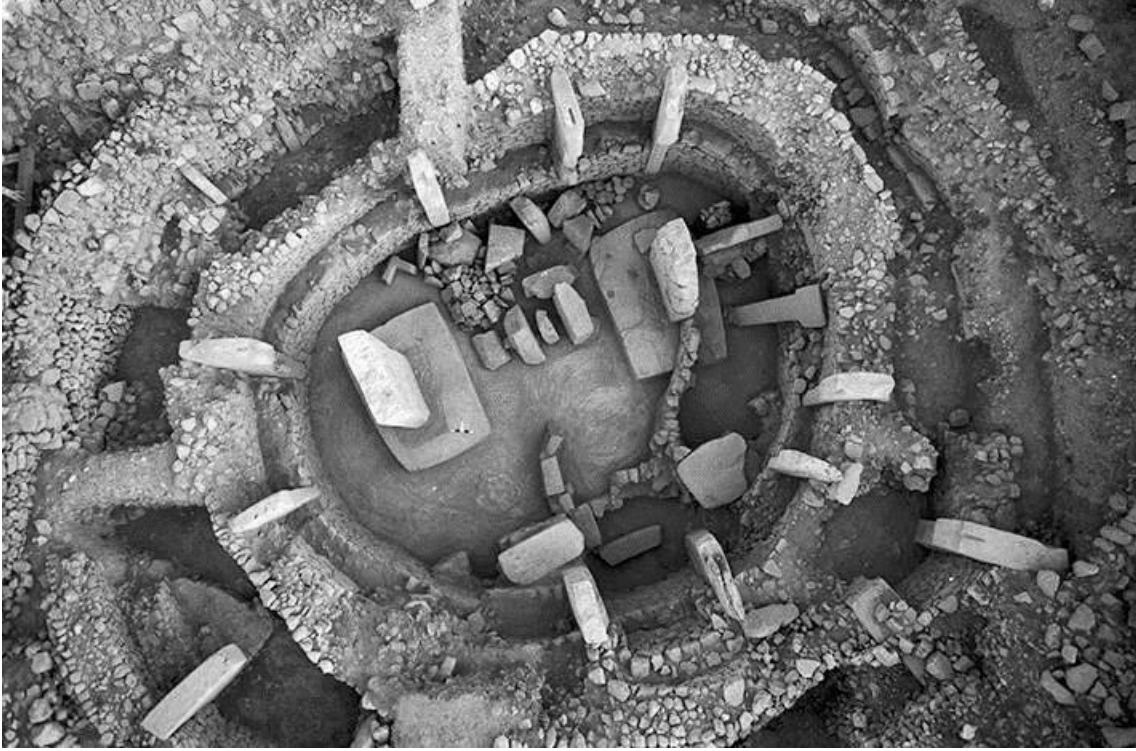
Kazı alanında 3 farklı katman bulunmuştur. Birinci katman doğal ve doldurma taş-toprak, ikinci ve üçüncü katmanlar ise tapınak buluntularının yer aldığı bölümlerden oluşmuştur (Özcan, 2014). Göbekli Tepe'de açığa çıkarılan yapılar arasında en erken tarihli ve en etkileyici olanları, Çanak Çömleksiz Neolitik A, yani MÖ 10. bin yıla tarihlenen, T-biçimli dikilitaşlardan oluşan dairesel planlı yapılardan oluşmuştur (Notroff ve diğerleri, 2018). Bu dairesel yapılar, Buzul Çağı'nın ardından mağaralardan çıkıp dışarıda geçici ya da kalıcı

barınak inşa eden insanın Yeni Taş Devri'nin ikinci aşamasına kadar geliştirdiği tipik mimari tarz olarak ifade ediliyormuş. Göbekli Tepe çevresinde yapılan Yeni Taş Çağı yerleşimlerinin ilk katmanları yuvarlak planlı meskenlerden oluşmuştur (Özcan, 2014). Çembersi tapınak ve anıtların tarih boyunca birçok uygarlıkta görülmesinin nedenin, arkaik insanın inanç ve düşünce dünyasında yatmakta olduğu düşünülmüştür. Arkaik insan, tapınakların ve kentlerin semavi bir prototipinin olduğuna inanmış (Göler ve Kurt, 2017). Yükseklikleri 4-5.5 metre, çapları 10-30 metre arasında değişen ve dairesel duvarların içerisine yerleştirilen dikilitaşları birbirine duvar ve sekiler ile bağlamakta, merkezdeki iki büyük T-biçimli dikilitaşa bakacak şekilde yerleştirilmiştir (Notroff ve diğerleri, 2018). Anadolu ve Mezopotamya uygarlıklarında da görülen tanrı çiftlerinin merkezde olduğu ve aile gruplarından oluşan tanrılar panteonunun şehirleri koruyup yönettiği inancı Göbekli Tepe'nin kutsal bir tapınak olduğu görüşünü güçlendirmiştir. T- biçimli dikilitaşların etrafının duvarla çevrilme nedeni kutsal alanın belirginleştirilmek istenmesi ve kutsal olmayan unsurlardan korunmak istenmesinden kaynaklanmıştır. Çünkü kutsal mekâna girecek kişinin kutsalı tecrübe etmeden önce bir takım hazırlıkları yapması gerekmektedir (Göler ve Kurt, 2017).

T-biçimli dikilitaşlar, üzerlerinde yer alan kemer ve peştemal motifleriyle vurguladıkları insansı özellikleriyle bir tür heykel olarak görülmüştür. Burada 2 insan tasvir üslubundan bahsedilmiştir; ilki natüralist üslupta işlenmiş baş heykellerinin temsil ettiği insan, diğeri son derece soyut üslupta anıtsal antropomorfik dikilitaşlar belki de daha büyük daha güçlü ve tanrısal varlıkları temsil etmiştir (Notroff ve diğerleri, 2018). Schmidt de T-biçimli dikilitaşları 'insansı varlıkların taştan heykelleri' olarak tanımlamıştır ve bu yapılarının sembolik olmasının bilinçli bir tercih olduğunu, bunları yapan sanatçıların dilediklerinde doğaya uygun tasarımlar yapabiliyor olduğunu gösterdiğini vurgulamıştır (Özcan, 2014). Höyüğün bazı kısımlarında, anıtsal dairesel yapıların üst tabakalarında küçük boyutlu dörtgen mekânlardan oluşan daha geç tarihli bir mimari dokuya ulaşılmıştır (Notroff ve diğerleri, 2018).

Kutsalın kendine özgü oluşturduğu diyalektiğindeki ilk örnek; kendini tekrarlıyor oluşudur. Yani kutsalın arkaik dönemlerdeki ortaya çıkışı binlerce yıl sonra tezahür eden kutsallarla örtüşebilir. Bu durumu da insanlık tarihinde en çok tapınaklardaki belirli yapısal ve biçimsel özelliklerin tekrarlanması şeklinde görmekteyiz (Eliade, 1999).

Şekil 2: Göbekli Tepe Kazı Alanı

Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşmeleri genellikle, su ve diğer kaynaklara yakınlık gibi elverişli çevresel faktörlerin bulunduğu alanlara kurulurken, Göbekli Tepe bilinen en yakın su kaynağından oldukça uzak bir noktadaki dağ silsilesinin en yüksek noktasında kurulmuştur. Diğer yandan, geniş bir çevreden kolaylıkla fark edilebilen alan, hâkim konumuyla dikkat çekmiştir. Dolayısıyla, yakın ve uzak mesafelerden gelecek insanlar için merkezi bir toplanma yeri oluşturmak için bu noktanın seçilmiş olması doğal olarak kabul edilmiştir. Göbekli Tepe’de karşılaşılan bu yapı, bölgede yaşayan ve bölgeyi kontrol eden grupların toplanabileceği bir sosyal merkez ve kült mekân olarak yorumlanmıştır (Notroff ve diğerleri, 2018).

Göbekli Tepe’deki anıtsal yapıların hangi amaçlarla yapıldığı sorusuna karşılık geniş kapsamlı ve ritüelleşmiş şöenlerin düzenlendiği düşüncesi önem kazanmıştır. Çok miktarda hayvan kalıntısının ele geçirilmesi, çok miktarda etin tüketildiği geniş ölçekli sosyal etkinliklerin varlığına işaret etmiştir. Düzenli toplantılar, kolektif etkinlikler ve karşılıklı olarak düzenlenen şöenler, avcı-toplayıcı toplulukların değiş-tokuş ve bağlarını güçlendirme amaçlarına hizmet eden temel gerekliliklerdir. Yapılan çalışmalar bu tür etkinliklerin büyük olasılıkla yaz sonu ve sonbaharda, yani yabani tahıl ve bakliyatın hasadından sonra gerçekleştiğini göstermiştir (Notroff ve diğerleri, 2018).

Paleolitik mağara sanatının tersine, Neolitik resim sanatında insan çok daha belirgin bir rol almıştır. Dahası, Neolitik resim sanatında insan artık doğanın eşit bir parçası olarak değil, daha önemli ve hayvan dünyasından daha ‘yüksekte’ olarak tasvir edilmiştir. Görünüşe bakılırsa, insanın doğayı algılama ve doğa içerisinde kendisini konumlandırma biçimi, iklim değişikliği ve kaynaklardaki artış ile birlikte değişmiştir. İnsan artık doğal dünya içerisinde yalnızca pasif olarak değil, aktif olarak onu değiştirmeye ve kullanmaya başlamıştır. T-biçimli antropomorfik dikilitaşlar, insanın hayvan dünyası üzerinde uygulamaya başladığı gücün ve bu zihniyetin göstergesi olabileceği kabul edilmiştir (Notroff ve diğerleri, 2018).

Büyükliğini Göbekli Tepe ile birlikte anlamaya başladığımız, farklı coğrafyalardan gelen avcı toplayıcı grupların düzenlediği bu önemli toplantılar, insanlık tarihindeki bu büyük değişimi ateşleme görevini görmüştür. Sonuç olarak, bu gibi yapıların inşa edilmesi gibi karmaşık ve kolektif görevlerin yerine getirilmesi için mümkün olduğunca çok adam

toplamak amacıyla düzenlenen bu dini gerekçeli iş şölenleri, besin üretiminin başlangıcının ve dolayısıyla bizim dediğimiz bu medeniyetin doğuşunun zeminini hazırlamıştır (Notroff ve diğerleri, 2018).

SONUÇ

Mekân teorilerinin gerekçeleri kavram olarak farklılık gösterir. Mekân teorileri, sosyal teorinin mekânları dikkate almadan ne kadar eksik olduğunu göstermekte ve insanların sadece birbirleriyle olduğu gibi onlarla ilişki kurarak mekânlarda değişiklik yapmamaları, aynı zamanda onlardan etkilenecek mekanları sosyal süreçlerin ayrılmaz bir parçası haline getirmektir (Resuloğlu, 2020). Bu bağlamda bakıldığında, Lefebvre'nin mekân kuramını oluşturan mekân dönemselleşmesi çerçevesinde mutlak mekân kavramı ve kutsal mekân kavramı incelenmiştir. Göbekli Tepe'nin şu anda dünyadaki en eski tapınak mekânı olduğu kabulüne dayanarak Lefebvre'nin ortaya attığı bazı savların geçerliliğini kısmen yitirdiği söylenebilir. Lefebvre'nin mekân dönemselleştirmesinde, Boer'in sıralaması öncelikle mutlak mekân sonrasında kutsal mekândır. Ve kutsal mekânın ortaya çıkışı ileri tarihlere (1000-1300) denk gelmektedir. Fakat Göbekli Tepe, oldukça erken tarihlerde yapılmıştır. Bu dönemde insanların tam olarak; yerleşik yaşama geçtiği ve doğadan kopuşların başladığına dair buluntulara rastlanmamıştır.

Lefebvre mutlak mekânın tasarlanan mekân olmadığı iddiasındadır, fakat Göbekli Tepe'nin yapılmaya başlandığı tarih düşünüldüğünde, mutlak mekânın iktidarındaki döneme denk gelmesine rağmen, yapının tasarlanmadığını ortaya koyan bir gerçeklik yoktur. Göbekli Tepe belli bir tasarım planlaması sonucu ortaya çıkmıştır.

Mutlak mekânın hâkim olduğu dönemde, seramoni ve ritüellerin sadece doğayla ve ona dair yapıldığı görüşü de Göbekli Tepe sayesinde gerçekliğini yitirmiştir. Göbekli Tepe'de üst düzey ritüellerin gerçekleştiği ve bunların sadece doğayla sınırlandırılmadığı ortaya çıkmıştır.

Lefebvre'nin, mutlak mekânlarda mezarlıklara atfettiği değer düşünüldüğünde, hatta ilk yerleşim yerine sahip olanın ölüler olduğunu ifade etmesine rağmen Göbekli Tepe'nin kullanım aşamasında herhangi bir insan kalıntısına rastlanmamıştır. Sadece yapının kullanım süresi bittiğinde gerçekleştirilen katmanlı doldurma işlemi kalıntılarında insan kafataslarına rastlanmıştır.

Lefebvre, mutlak mekânın sonunu getiren unsurların siyasi ve dini iktidarlar olduğu düşünmüştür. Fakat Göbekli Tepe'nin kutsal bir mekân olduğu görüşü ve burada gerçekleştirilen ritüellerin dini açıdan daha üst kişilerce yönetildiği düşünüldüğünde bu savın da gerçeklik değeri kaybolmuştur.

Lefebvre'ye göre kutsal mekânlar, iktidarlar tarafından şehir merkezlerine konumlandırılarak, şehir-kasaba farkı oluşturulmuştur. Fakat Göbekli Tepe'nin bulunduğu yerde kent olarak nitelendirilebilecek özellikte bir yerleşim yeri bulunmamaktadır.

Hem ortaya çıktığı dönem, ortaya çıkartan insanlar, konumu nezdinde Göbekli Tepe hem de Lefebvre'nin 'mekan dönemselleştirmesi' çerçevesinde; mutlak mekan ve kutsal mekan incelendiğinde, insanlık tarihi için fark edilmesi gereken çok fazla ayrıntı olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- BOER, R. (2003). Marxist Criticism of the Hebrew Bible. London: Bloomsbury.
BOZBAY, H. (2016). Kim, Nerede, Ne Zaman, Nasıl ve Neden Yaptı? Göbekli Tepe. *Bilim ve Gelecek Dergisi*, (149), 48-56.
BRAİDWOOD, R. (2008). Tarihöncesi İnsanları. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
CHILDE, G. (2006). Kendini Yaratan İnsan (İnsanın Çağlar Boyu Gelişimi). İstanbul: Varlık.

- CLARE, L., KINZEL, M., SÖNMEZ, D., ULUDAĞ, C. (2018). Göbekli Tepe: UNESCO Dünya Miras Alanı ve Değişen Yaklaşımlar. *Mimarlık Dergisi*, (405), 14-18.
- DIETRICH, O., KÖKSAL-SCHMIDT, Ç., KÜRKÇÜOĞLU, C., NOTROFF, J., SCHMIDT, K. (2012). Göbekli Tepe. *Aktüel Arkeoloji*, (26), 52-55
- DIETRICH, O., KÖKSAL-SCHMIDT, Ç., NOTROFF, J., PETERS, J., PÖLLATH, N. (2018). Göbekli Tepe Uygarlığın Doğusunda Neolitik Şölenlerin İzlerinde. *Aktüel Arkeoloji*, (46), 26-43.
- ELDEN, S. (2009). Space I. In R. Kitchin ve N. J. Thrift (Ed.), *International Encyclopedia of Human Geography* (b:10, ss:262-267). Oxford: Elsevier.
- ELIADE, M. (1999). Şamanizm. İsmet Birkan (Çev.). İstanbul: İmge.
- GHULYAN, H. (2017). Lefebvre'nin Mekân Kuramının Yapısal ve Kavramsal Çerçevesine Dair Bir Okuma. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 3 (26), 1-29.
- GÖLER, M.E., KURT, A.O. (2017). Anadolu'da İlk Tapınak: Göbekli Tepe. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21 (2), 1107-1138.
- HARVEY, D. (2012). Sermayenin Mekânları: Eleştirel bir Coğrafyaya Doğru. İstanbul: Sel.
- KURTAR, S. (2013). Mekânı Yaşamak: Lefebvre ve Mekânın Diyalektik Oluşumu. TÜCAUM VII. Coğrafya Sempozyumuna sunulan bildiri, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- LEFEBVRE, H. (2014). Mekânın Üretimi. Işık Ergüden (Çev.). İstanbul: Sel.
- MUMFORD, L. (2007). Tarih Boyunca Kent: Kökenleri Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği. Gürol Koca ve Tamer Tosun (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- SMITH, N. (2017). Eşitsiz Gelişim Doğa, Sermaye ve Mekânın Üretimi. Esin Soğancılar (Çev.). İstanbul: Sel.
- SHIELDS, R. (1999). Lefebvre, Love, and Struggle: Spatial Dialectics. London: Routledge.
- ÖZCAN, E.S., (2014). Göbekli Tepe: Dünyanın En Eski ve En Büyük Tapınma Alanı. *Bilim ve Teknik*, (560), 30-39.
- ÖZDOĞAN, M. (Konuşmacı). (2019, 10 Aralık). Cernmodern Göbekli Tepe Buluşmaları. Erişim Adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=OIDIY7fUX6M&list=WL&index=32>.
- RESULOĞLU, Ç. (2020) An Overview of the History of Studies on Urban Theories. *Online Journal of Art and Design*. 8 (3), 51-58.

GÖRSEL KAYNAKÇA

- Tablo 1: BOER, R. (2003). *Üretim Tarzı-Mekân Tablosu*. Marxist Criticism of the Hebrew Bible. 123 ss. London: Bloomsbury.
- Şekil 1: Göbekli Tepe Kazı Alanı. Erişim Tarihi: 16.11.2020. Erişim Adresi: <https://wikikultur.com/2020/09/13/tarihi-degistiren-miras-gobekli-tepe/>.
- Şekil 2: Göbekli Tepe Kazı Alanı. Erişim Tarihi: 16.11.2020. Erişim Tarihi: <https://muze.gov.tr/muze-detay?SectionId=SGT01&DistId=SGT>.